

Polska Myśl Pedagogiczna
Rok II (2016), nr 2
ISSN 2450-4572
eISSN 2450-4564

Marek Mariusz Tytko
Uniwersytet Jagielloński

WYCHOWANIE MORALNE — KSZTAŁCENIE CHARAKTERU DZIECKA (UJĘCIE REALISTYCZNE)

Moral education — The formation of the child's character (the Realistic view)

S u m m a r y : This article describes the problem of moral education and the education of children's and youth's character. It presents contemporary scholarly (ethical and pedagogical) theory arising mainly out of the so called 'Philosophical School of Lublin' (metaphysical realism) and by another Realistic authors from Poland and abroad.

Key words : moral education, character, education of character, realism, Philosophical School from Lublin, ethics, pedagogy, realistic upbringing, children, youth.

Do sfery zbyt mało obecnej we współczesnej pedagogice należy obiektywna kwestia wychowania moralnego, czyli wychowania człowieka do dobra, do dobrego postępowania, zgodnego z dobrymi obyczajami (grec. *ἦθος* |*éthos*| – obyczaj, usposobienie). W szczególności do omawianej sfery należy także realistycznie ujmowane kształcenie charakteru¹ (a co za tym idzie — także realistyczna

¹ Por. np.: Bernard Perez, *Charakter. Od lat dziecięcych do wieku dojrzałego* (Warszawa: Księgarnia Teodora Paprockiego i S-ki 1894), 288. Lucjan Zarzecki, *Charakter i wychowanie*, wyd. 2. uzup. i przejrz., (Warszawa – New York: nakł. Gebethner i Wolff, The Polish Book Importing Co. 1924), VIII, 220. Stefan Baley, *O doniosłości badań nad słownictwem charakterologicznym. (Uwagi wstępne do artykułów pp. Domańskiego i Szabuniewiczowej)*, (Warszawa 1934), 32 [nadb.]. Stefan Baley, *Osobowość* (Lwów: nakł. Lwowskiej Biblioteczki Pedagogicznej 1939), 36. Marian Pirożyński, CSsR [pseud. Aleksander Korewa], *Kształcenie charakteru* (Wrocław: Księgarnia „Postęp” 1946), 127. Marian Pirożyński, *Kształcenie charakteru*, wyd. 2. (Wrocław: Wyd. OO. Redemptorystów 1949 [1948]), 140. Mieczysław Kreutz, *Kształcenie charakteru. Wskazówki praktyczne* (Warszawa: Nasza Księgarnia 1946), 108; wyd. 2. (Lublin: Wydawnictwo Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej 2007), 181 [seria: Klasyka Edukacji]. Katarzyna Stępień, Anna Zalewska (oprac.), *Szkola charakterów. Poradnik dla nauczycieli* (Lublin: Wydawnictwo Fundacja Servire Veritati Instytut Edukacji Narodowej 2008), 105. Jacek Woroniecki, *Umiejętność rządzenia i rozkazywania* (Lublin: Fundacja Servire Veritati 2001), 65. Jacek Woroniecki, *W szkole wychowania. Teksty wybrane* (Lublin: Fundacja Servire Veritati 2008), 258. *Wychować charakter*, red. Aneta Piątkowska, Katarzyna Stępień (Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej 2005), 169. Dariusz Zalewski, *Wychować człowieka szlachetnego* (Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej 2003), 190, wyd. 2 (Lublin 2006), 189. Dariusz Zalewski, *Sztuka samowychowania. Poradnik praktyczny* (Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej 2007), 124. Jadwiga Zamojska, *O wychowaniu* (Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej 2002), 360. Anna Lendzion,

charakterologia), stąd w niniejszym studium starano się przybliżyć w zarysie owo zagadnienie ze współczesnej perspektywy (realizm). Ujęcie realistyczne wychowania² ukazuje, że na dobru opiera się wychowanie człowieka (dziecka). Chodzi o *paideię* (grec. παιδεία |paidéia|, łac. *educatio*, *institutio*, *humanitas*)³, w której myśl o wychowaniu określana jest realistycznie jako „rozumiejące wyjaśnienie powinności działania człowieka w zakresie aktualizowania potencjalności życia osobowego”⁴. Chodziłoby więc o przedstawienie koncepcji wychowania moralnego rozumianego jako kształcenie charakteru człowieka, które także jest istotną częścią pedagogiki kultury⁵, bo moralność do niej przynależy. Człowiek jako osoba⁶ jest bytem dynamicznym, którego nie można zredukować do jakiejś jego części (umysłu, duszy, rozumu, woli, uczuć, organizmu i innych), bo byłoby to „błędem antropologicznym”⁷. Pedagogika jako nauka jest zobligowana do ukazania realistycznie i obiektywnie pełnego obrazu człowieka, ma pokazać ludzką naturę⁸ bez redukcjonizmu.

Jedną z zaniedbanych sfer we współczesnej edukacji publicznej (a także częstokroć w niektórych rodzinach) jest wychowanie moralne i kształcenie dobrego charakteru dziecka. Co prawda wychowanie moralne jest na ogół prowadzone obecnie w szkołach katolickich, ale gdyby spojrzeć obiektywnie na ogół szkół publicznych i prywatnych czy społecznych, to wnioski zapewne dawałyby wiele do myślenia. Problem w tym, że moralności w szkołach na skalę powszechną nikt obecnie w Polsce szczegółowo i całościowo nie badał. O jej poziomie możemy tylko wnioskować pośrednio z różnych badań cząstkowych, dotyczących na przykład poziomu alkoholizmu, nikotynizmu, agresji, wieku inicjacji seksualnej, preferowanych hierarchii wartości, dóbr (czy antywartości) wśród dzieci i młodzieży⁹.

„Realizowanie programu wychowania w szkole w aspekcie kształcenia charakteru ucznia”. *Cywilizacja. O Moralności, Nauce, Sztuce i Religii* 22 (2007): 50-61. Anna Lendzion, *Młodzież a wartości charakterologiczne* (Lublin: Wydawnictwo KUL 2012), 221. „Kształcenie charakteru”. *Wiadomości Salezjańskie* 7 (1905).

² Barbara Kiereś, „Filozofia wychowania”, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 9 (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2008), 857-864.

³ Werner Jaeger, *Paidea. Formowanie człowieka greckiego*, przekł. Marian Plezia, Henryk Bednarek (Warszawa: Fundacja Aletheia 2001), 1253.

⁴ Tamże, s. 857; Kiereś, „Filozofia”.

⁵ Por. np. Henryk Kiereś, *Służyć kulturze* (Lublin: wyd. Instytut Edukacji Narodowej 1998), 172, 4 nlb. Mieczysław A. Krąpiec, „Wychowanie klasyczne jako świadectwo ciągłości kultury europejskiej”, w: *Współczesne wychowanie a pedagogika klasyczna. Materiały szkoleniowe* (Lublin: wyd. Lubelski Kurator Oświaty, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Fundacja Teresianum w Lublinie, Fundacja Servire Veritati 2007), 2-7. Artur Mamcarz-Plisiecki, „Klasyczne wzorce wychowania”, w: tamże, 24-40. Mieczysław A. Krąpiec, *Człowiek i kultura* (Lublin: wyd. Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2008), 362.

⁶ Por. Mieczysław A. Krąpiec, *Człowiek jako osoba* (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2005), 275.

⁷ Por. Błąd antropologiczny, red. nauk. Andrzej Maryniarczyk, Katarzyna Stępień (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2003), 407. Dusza. Umysł. Ciało. Spór o jedność bytową człowieka, red. nauk. Andrzej Maryniarczyk, (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2007), 522.

⁸ Por. Piotr Jaroszyński, *Człowiek i nauka. Studium z filozofii kultury* (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2008), 420.

⁹ Badanie urzeczywistniania wartości przez młodzież badała Krystyna Chałas (KUL) wraz z zespołem.

Charakter człowieka jest niezwykle istotny w procesie wychowania, a dobry charakter gwarantuje właściwe zachowanie i adekwatne funkcjonowanie osoby w społeczności, zgodnie z przyjętymi, dobrymi obyczajami. Wychowanie moralne oraz kształcenie charakteru leży w sferze badań, przykładowo, aksjologicznej pedagogiki kultury i pedagogiki religijnej¹⁰. Prowadzenie człowieka ku dobru jako celu przez kulturę i jej przejawy (dobra jako środki), jest wszak istotnym zadaniem każdego prawidłowo ujmowanego procesu wychowania, rozumianego jako świadome i celowe, ukierunkowane, zespolone, zintegrowane, długotrwałe działanie wobec wychowanka. Charakter człowieka interesował ludzkość (filozofów, teologów, pisarzy, pedagogów) od czasów starożytnych, jednak refleksja nad nim rozwinęła się stosunkowo późno, bo dopiero na przełomie XIX i XX wieku wraz z pojawieniem się naukowo ujmowanej dziedziny zwanej „charakterologią”, która łączyła w sobie sferę badawczą z dziedziny psychologii, pedagogiki, filozofii (zwłaszcza etyki) i prawa¹¹.

¹⁰ Fryderyk Wilhelm Foerster, *Cnoty męskie i cnoty kobiece*, przekł. Jan Rapacki (Płock: Wydawnictwo Dobra Prasa, Biblioteka Niwy 1933), 22. Tegoż, *Religia a kształcenie charakteru. Dociekania psychologiczne i pedagogiczne wskazania*, przekł. Józef Mirski [Józef Kreutz] (Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha 1930), VIII, 549. Tegoż, *Szkola i charakter*, przekł. Maria Łopuszańska (Warszawa: Drukarnia P. Laskauera i S-ki 1909), IV, 159, wyd. 2. przejrz. i popr., przedm. Aniela Szcówna (Warszawa: Drukarnia W. L. Anczyca 1911), 200, wyd. nowe [3] pt. *Szkola i charakter. Przyczynek do pedagogiki posłuszeństwa i do reformy karności w szkole*, przekł. Maria Łopuszańska, przedm. Aniela Szcówna (Warszawa: Gebethner i Wolff 1919), 4, 200. Tegoż, *Wychowanie człowieka. Książka dla rodziców, nauczycieli i kapłanów*, z 3 wyd. niem. przeł. W. Osterloff, (Warszawa: Gebethner i Wolff 1904), 4, VI, 2, 648, 6. Następne wydania: wyd. 2 (Kraków: Anczyce i Spółka 1913); wyd. 3. (Warszawa-Lublin-Kraków: Anczyce i Spółka 1920). Tegoż, *Wychowanie i samowychowanie*, przekł. Józef Kreutz-Mirski (Warszawa: Gebethner i Wolff 1920), VIII, 325. Na temat F.W. Foerстера por.: Janina Kostkiewicz, *Wychowanie do wolności wyboru. Ponadczasowy wymiar pedagogiki Fryderyka Wilhelma Foerстера*, wyd. 2. zm. i poszerz. (Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls” 2008), 294. Tejże, „Pedagogika wolności wyboru F.W. Foerстера”. *Paedagogia Christiana* 1 (2000): 87-94. Ewa Słomka, „Męski i «kobięcy» pierwiastek duchowy w chrześcijańskim ideale charakteru w rozumieniu F.W. Foerстера”. *Roczniki Nauk Społecznych* 2 (1998): 31-48. Tejże, *Filozofia kształtowania charakteru. Fryderyka Wilhelma Foerстера teoria wychowania w świetle założeń personalizmu chrześcijańskiego* (Tychy: Wydawnictwo Maternus Media 2005), 240.

¹¹ Por. np. Stefan Baley, „Charakter normalny”. *Rocznik Psychiatryczny* XX (1933): 75-86. Stanisław Batawja, „Charakter przestępczy”. *Rocznik Psychiatryczny* XX (1933): 140-161. Franciszka Baumgarten, „O charakterze i jego kształceniu”. *Kwartalnik Psychologiczny* 3 (1937); odbitka: (Poznań-Warszawa: Poznańskie Towarzystwo Psychologiczne, Nasza Księgarnia 1937), 38. Maurycy Bornsztajn, „Charakter w świetle teorii psychoanalizy”. *Rocznik Psychiatryczny* XX (1933): 120-139. Stefan Borowiecki, „Patologia charakteru”. *Rocznik Psychiatryczny* XX (1933): 87-100. Anna Brossowa, „Nowa metoda badania charakteru”. *Ruch Pedagogiczny* 1 (1933): 27-46. R. Dreszer, „O dziedzicznych źródłach charakteru”. *Rocznik Psychiatryczny* XX (1933): 56-65. Martin Stanislas Gillet, *Kształtowanie charakteru*, przekł. Jadwiga Suchodolska (Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha 1936), 4, 160. wyd. kolejne (Lublin: Wydawnictwo Fundacja Servire Veritati 2001), 165. Paul Häberlin, *Der Charakter*, Kober L. F. Spittlers Nadfolger, Basel 1926, s. VIII, 341. Hans Hoffmann, *Wille und Charakter und ihre Entwicklung durch Leibes übungen*, H. f. Diss., Berlin [1925], s. 50, mnps, [Deutsche Nationale Bibliothek, Berlin, sygn. MS 25/9293]. Hermann Fritz Hoffmann, *Charakter und Umwelt* (Berlin: Springer 1928), 106. H. Hoffmann, *Das Problem des Charakteraufbaus. Seine Gestalt durch d. erbbiolog. Persönlichkeitsanalyse* (Berlin: Julius Springer 1926), VII, 193. Georg Kerschensteiner, *Charakter. Jego pojęcie i wychowanie*, przekł. Alfred Tom (Warszawa: Nasza Księgarnia 1932), 206. Ludwig Klages, *Grundlagen der Charakterkunde* 4. Auflage, Johann. Ambr. Barth, Leipzig 1926, s. VIII, 224. tamże, 5. i 6. Auflage, J. A. Barth, Leipzig 1928, s. X, 233. Leon Langholz, „Charakterologia w życiu szkolnym”. *Ruch Pedagogiczny* 8 (1932): 237-244; 9 (1932): 263-270. Witold Łuniewski, „Patologia charakteru w świetle sędow-cywilnem”. *Rocznik Psychiatryczny* XX (1933): 177-187. John Mac Cunn, *Kształcenie charakteru. Zagadnienia etyczno-pedagogiczne*, przekł. Zofia Jętkiewiczowa, przejrz. Bogdan

Wychowanie moralne stanowi przedmiot badań z pogranicza pedagogiki i etyki, rozumianej jako nauka opisowa bądź normatywna o moralności¹². Nie można rozpatrywać oddzielnie problematyki charakteru bez odniesień do sfery moralności (określenia dobra i zła), dlatego, moim zdaniem, we wszelkich analizach charakterologicznych należy uwzględniać problematykę moralną (szerzej: etyczną) dla właściwego zrozumienia struktury i funkcji charakteru. Z uwagi na ograniczone ramy artykułu poniżej omówiono wybrane elementy problematyki charakteru, moralności i wychowania moralnego w ujęciu realistycznym nawiązującym do teorii Arystotelesa (realizm) z uwzględnieniem współczesnej problematyki realistyczno-aksjologicznej. Skupię się na niektórych wątkach, odsyłając do bogatej literatury przedmiotu. Paradoksalnie teksty na temat teorii wychowania moralnego i charakteru są opublikowane, lecz zbyt mało znane osobom odpowiedzialnym za wychowanie dzieci i młodzieży, dlatego pomijane w praktyce szkolnej. Chodziłoby zatem o upowszechnienie znajomości realistycznych teorii charakterologicznych oraz realistycznych teorii wychowania moralnego na tyle, aby skutecznie zafunkcjonowały w praktyce szkolnej w każdej placówce oświatowej, przyczyniając się do wzrostu dobra w wychowankach.

Zdzisław Chlewiński, sięgając do greckiego źródłosłowa (χαρακτήρ [charaktér]), oznaczającego znamię, własność, pieczęć, znak, rysę, zdefiniował charakter jako „zespół cech człowieka powiązanych ze sobą we względnie trwałą układ, uformowany zgodnie z przyjętym systemem wartości, a znamionujący motywację postępowania”¹³. Zauważył, że niektórzy uczeni utożsamiają „charakter” człowieka z „osobowością”, a inni z „temperamentem”, czyli „charakterem wrodzonym”. Stwierdził, że [1] w sensie szerszym „charakter” jest to „zespół względnie stałych ideałów, postaw i nawyków, stanowiących system oparty na podłożu konstytucjonalno-somatycznym, który pozwala przewidywać zachowanie się jednostki”, natomiast [2] w sensie węższym, ścisłym, „charakter” to zespół wybranych cech (zwłaszcza moralnych) osobowości człowieka¹⁴. Istnieje podział „charakteru” na wrodzony i nabyty. „Charakter wrodzony jest zespołem cech somatycznych i psychicznych, uwarunkowanych przede wszystkim genetycznie”, natomiast „Charakter nabyty (właściwy) jest następstwem oddziaływania środowiska, głównie psychospołecznego, i pracy samowychowawczej”¹⁵. Pedagogika nie ma wpływu na charakter wrodzony, uzależniony biologicznie od indywidualnego ludzkiego genomu

Nawroczyński (Lwów-Warszawa: Książnica-Atlas 1933), 256. Jan Nelken, „Patologia charakteru w oświeceniu sądowo-karnem”. *Rocznik Psychiatryczny* XX (1933): 162-178. René Le Senne, *Le mensonge et le caractère*, (Paris: Félix Alcan 1930), 348. Zieliński Marcin, „Konstytucja i charakter”. *Rocznik Psychiatryczny* XX (1933): 66-74.

¹² Tadeusz Styczeń, „Etyka”, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 4 (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1989), szp. 1225-1238; tegoż, „Etyka”, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t.3 (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2002), 269-284. Mieczysław A. Krąpiec, „Etyka jako teoria moralnego działania”, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 3 (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2002), 284-290.

¹³ Zdzisław Chlewiński, „Charakter”, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. III (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski 1989), szp. 68. Całe hasło „charakter”: szp. 68-74.

¹⁴ Tamże, szp. 68.

¹⁵ Tamże.

każdej, niepowtarzalnej osoby, ale ma wpływ (i nie powinna z niego rezygnować pod jakimkolwiek pozorem) na „charakter nabyty”, czyli na zespół cech moralnych, które kształtować trzeba w wychowaniu dla właściwego uformowania jego zachowania w społeczności, wykorzenienia złych, a zaszczepienia dobrych sposobów postępowania.

Omawiany autor stwierdził, że temperament (charakter wrodzony) jest podstawą osobowości, a charakter nabyty (charakter właściwy) jest nadbudową osobowości człowieka¹⁶. Wcześniej podobną myśl spotykamy u Stefana Szumana (1889-1972), który w artykułach oraz w książce z zakresu charakterologii *Natura, osobowość i charakter człowieka*¹⁷ opisał dynamiczną strukturę człowieka w ten sposób, że w naturze ludzkiej zakorzeniona jest osobowość (jako struktura psychoorganiczna, sytuująca się na styku organizmu i jaźni ludzkiej), a niejako ponad osobowością sytuuje się charakter nabyty człowieka, który jest oparty na osobowości, wyrasta z niej, ale ją transcenduje przez kulturę, w miarę jak człowiek buduje w sobie, wpierw z pomocą wychowawców, a później samodzielnie, samoświadomie, swój dobry charakter jako wyższą formę przystosowania się do rzeczywistości¹⁸. S. Szumanowi chodziło o charakter nabyty rozumiany adaptacyjnie, realistycznie, zakorzeniony w sferze moralnej i religijnej (szerzej: w kulturze społeczności).

Z. Chlewiński zauważył, że czasem w psychologii i naukach opisowych termin „charakter” jest używany niewartościująco (a wtedy normą jest charakter przeciętny), natomiast w etyce, pedagogice oraz w innych naukach normatywnych, charakter jest

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Stefan Szuman, *Natura, osobowość i charakter człowieka*, przedm. Grażyna z Szumanów Czyżewiczowa i Zofia Skórzyńska (Kraków: Wydawnictwo WAM. Księża Jezuita 1995), 249. Tamże szczególnie por. rozdział I „Główne zadania i kierunki oraz podstawowe pojęcia charakterologii”, s. 11-24; Cz. IV „Charakter”, s. 167-246, w tym: rozdział IV „O cnotliwości i niecnotach charakteru”, s. 197-211; rozdział VI „Ostateczne cele rozwoju człowieka jako charakteru”, s. 231-235.

¹⁸ Stefan Szuman, „Charakter jako wyższa forma przystosowania się do rzeczywistości”. *Kwartalnik Pedagogiczny* 2 (1934), 264-289. Tegoż, „Osobowość i charakter człowieka z punktu widzenia biologii”, *Chowanna* 1 (1934): 34-41 i 2 (1934): 61-76. [przedruk w:] Stefan Szuman, Stanisław Skowron, *Organizm a życie psychiczne*, (Warszawa: „Nasza Księgarnia” 1934), seria: Biblioteka Dział Pedagogicznych, nr 45 i 46, 350-377, [tamże szczególnie podrozdziały: *Biologiczne a nadbiologiczne czynniki genezy charakteru*, s. 371-377, *Biologia a charakterologia*, s. 350-351]. Stefan Szuman, „Psychologia idealizmu młodzieży jako punktu wyjścia samodzielnej postawy moralnej wobec życia”, w: *Sily moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie. Praca zbiorowa*, (Kraków, wyd. Komitet Organizacyjny VI-ego Międzynarodowego Kongresu Wychowania Moralnego [Kraków], skład główny „Biblioteka Polska” 1934), 213-220. Tegoż, „Rozbiór i ocena «Charakterów rozumów ludzkich»”, w: *Charaktery rozumów ludzkich*, Michał Wiszniewski, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego 1935), IX-L. Stefan Szuman, „Zagadnienia charakteru człowieka a higiena psychiczna”. *Zdrowie Psychiczne* 2 (1946): 55-64. Stefan Szuman, rozdział XIV pt. „Rozwój woli i charakteru u dzieci w okresie szkoły powszechnej”, w: tegoż, *Psychologia wychowawcza wieku szkolnego. Podręcznik dla nauczycieli i studentów* (Kraków: Wiedza. Zawód. Kultura, Księgarnia. Wydawnictwo. Skład Nut 1947), 264-288. Stefan Szuman, „Rozwój psychiczny człowieka jako rozwój osobowości i charakteru”, w: tegoż, *O istocie i rozwoju życia psychicznego — Psychologia*, w: *Świat, życie, człowiek. Obraz syntetyczny współczesnej wiedzy przyrodniczej, praca zespołowa*, pod red. Józefa Pietera, (Katowice: Wydawnictwo Instytutu Pedagogicznego w Katowicach 1947), 334-339. Tegoż, „Zasadność i indywidualna taktyka postępowania jako zagadnienie charakterologiczne”. *Kwartalnik Psychologiczny* 1-2 (1948): 113-131. Na temat Szumanowskiej teorii charakteru por.: Simon Epsztejn, *Analiza pojęcia charakteru jako wyższej formy przystosowania się do rzeczywistości w ujęciu prof. Stefana Szumana* (Łódź: Uniwersytet Łódzki 1948), k. 70 [praca doktorska w Arch. UŁ oraz w BJ].

określany jako „wzór, ideał, który należy osiągnąć (norma to charakter idealny)”, jednak częściej, zdaniem tego autora, „do istotnych cech charakteru właściwego [nabytego] włącza się moralny aspekt motywacji. Toteż określenie „charakter” można utożsamiać z terminem „charakter moralny” (ale nie z pojęciem „charakter moralnie wartościowy z punktu widzenia zasad określonej etyki”). Rozróżnienie „charakter dobry” i „charakter zły” uzależnione jest od rodzaju motywów postępowania (dobre albo złe), zwłaszcza w stosunku do otoczenia, natomiast „charakter słaby” albo „charakter mocny” zależy od słabości albo siły motywacji. O braku „charakteru” (w znaczeniu nieco metaforycznym) mówi się przy niestałości zasad postępowania”¹⁹.

Geneza indywidualnego charakteru w każdym człowieku jest złożona, uzależniona od czynników wrodzonych oraz nabytych. Moim zdaniem stanowisko natywistyczne i aktywistyczne należałoby tu uwzględnić w równym stopniu. Na zadatkach charakteru, które każdy człowiek, rodząc się, przynosi z sobą na świat (czyli na charakterze wrodzonym, zwanym także „temperamentem”) społeczność (głównie rodzina, potem przedszkole, szkoła i inne) świadomie buduje strukturę charakteru właściwego (nabytego) w oparciu o procesy wychowawcze bazujące na obiektywnym dobru moralnym. „Charakter w pewnym stopniu jest uwarunkowany specyficznym dla każdej jednostki wyposażeniem genetycznym, jak też wpływami czynników środowiskowych, przed i po urodzeniu. Nie wykryto dotąd cech charakteru wyłącznie wrodzonych albo [wyłącznie] nabytych; zadatki dziedziczne podlegają po urodzeniu procesowi uspołecznienia za pośrednictwem rodziców, rodzeństwa, wychowawców i innych; czynniki warunkujące ten proces nie są naukowo dostatecznie poznane”²⁰.

Zręby charakteru nabytego kształtują się we wczesnym dzieciństwie w relacjach dziecko-matka, budowane na fundamencie miłości (i uczuciowości) łączącej dziecko z matką (matkę z dzieckiem). Także pozytywna relacja ojciec-dziecko (dziecko-ojciec) stanowi istotny warunek od najwcześniejszego dzieciństwa dla powstania prawidłowo uformowanego charakteru. Jakość charakteru nabytego przez dziecko w procesie uspołecznienia rodzinnego zależy więc w największej mierze od jakości macierzyństwa i ojcostwa, od pracy włożonej przez rodziców w świadome wychowanie dobrego charakteru u własnego dziecka. Oddziaływanie pozytywnego, rzeczywistego macierzyństwa i „tacierzyństwa” na dziecko (matka i ojciec jako niezawodne punkty oparcia, dobre wzory do naśladowania) sprzyja rozwojowi postaw moralnych. Dlatego wzmacnianie rodziny²¹ ku dobru przez państwo służy kształtowaniu dobrych charakterów, co z kolei eliminuje wiele patologii społecznych (alkoholizm, nikotynizm, agresję, przestępczość, pornografizm, permisywizm).

Kiedy młodzież czy dorośli wiedzą, jak mają się zachować, są samoświadomi, co jest dobre i co jest złe, znając obiektywne normy moralne, nie wchodzą na ścieżkę prowadzącą ku złu, a jeśli by nawet przypadkowo weszli (pod wpływem zewnętrznego

¹⁹ Chlewiński, *Charakter*, tamże.

²⁰ Tamże.

²¹ Barbara Kiereś, *Tylko rodzina!* (Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej 2006), 63.

otoczenia), to łatwiejsze jest wtedy ich zawrócenie ku dobremu, prawidłowemu postępowaniu, niż w przypadku osoby, której brakuje ukształtowanych wewnątrz struktur moralnych, zrębów moralności i prawidłowo uformowanego sumienia. Jeśli ktoś nie wie, jak się ma zachować, postępuje nagannie, brak mu potocznie tak zwanej „kindersztuby”²². Dla wychowania moralnego najistotniejsze są lata do siódmego roku życia, kiedy w człowieku kształtują się zręby moralne, a w miejsce egoizmu rodzice kształtują u dziecka postawy allocentryczne, altruizm (na przykład dzielenie się z drugim, wrażliwość na cudzą krzywdę, sprawiedliwość, odpowiedzialność), dlatego nikt nie zastąpi rodziny w wychowaniu moralnym. Późniejszy okres także jest istotny, szkoła jednak korzysta już z tego, co w dziecku zostało wszczepione na wcześniejszym etapie w zakresie moralności (sumienia i dobrego obyczaju). Zasada wzorczości, naśladownictwa i perfekcjonizmu sprawdza się także w obszarze wychowania moralnego i kształtowania charakteru nabytego (właściwego) u dzieci i młodzieży.

Chlewiński stwierdził, że po okresie wczesnego (najwcześniejszego) dzieciństwa: „Na dalszym etapie kształtowanie charakteru [nabytego, właściwego] wpływa w zasadniczy sposób identyfikacja dziecka ze znaczącymi dlań osobami, początkowo z najbliższego środowiska, później z dalszego, co wpływa na przyjmowanie różnych ról oraz różnych systemów wartości. Na kształtowanie się dobrego charakteru ma wpływ w środowisku rodzinnym przede wszystkim życzliwa atmosfera wychowawczo-emocjonalna, brak silnych urazów psychicznych w dzieciństwie; proces formowania się społecznie pożądanых cech charakteru dokonuje się pod wpływem korektur ze strony osób starszych (pochwały, nagany), obserwacji postępowania ludzi dorosłych (przykład dobry i zły, identyfikacja z tzw. osobami znaczącymi), a także stosunków w grupach społecznych, do których dziecko należy (identyfikacja z grupą, akceptacja jej systemu wartości). Istotnym źródłem złego charakteru są niekorzystne warunki życia, zwłaszcza w okresie dzieciństwa; brak pozytywnego kontaktu emocjonalnego z matką, a później z ojcem i rodzeństwem, stałe poczucie zagrożenia, lęku przed karą, [lęku przed] utratą osób najbliższych [np. wskutek rozvodu rodziców — dop. M. M.T.], częste i głębokie

²² O wychowaniu rodzinnym por. np.: Mary Perkins, *Dom rodzinny. Wychowanie chrześcijańskie*, przekł. Aleksandra Trzcińska (Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu 2006), 190. Ks. John Hagen, *ABC dobrego wychowywania dzieci*, przekł. Ewa Chmielewska-Tomczak (Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu 2008), 134. O. Celestine Strub, OFM, *Przewodnik do szczęścia w rodzinie*, przekł. Anna Kwasek (Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu 2006), 214 [zawiera Dodatek: Pius XI, *Encyklika Papieża Piusa XI. Divini Illius Magistri. O chrześcijańskim wychowaniu młodzieży*, s. 157–211]. Marian Pirożyński, CSsR, *Baczność, młodzieńcze!* (Kraków: wyd. OO. Redemptoryści 1935), 77, wyd. 2, (Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej 2004), 102. Marian Pirożyński, CSsR, *Panna chrześcijanka*, wyd. 4. (Kraków: wyd. OO. Redemptoryści 1938), 79, wyd. kolejne (Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej 2005), 81. John Keating, *Charakter chrześcijanina. Jak być cichym, ale gorliwym*, przekł. Stanisława i Jerzy Demscy (Kraków: Wydawnictwo WAM 1995), 139. Andrea Sterk, Peter Scazzerro, *Charakter chrześcijanina. „Przewodnik życia”. 12 studiów biblijnych do wykorzystania indywidualnego lub w grupach*, przekł. Agnieszka Kaflńska (Katowice: Chrześcijańskie Stowarzyszenie Akademickie 1991), 57. *Podstawy edukacji ignacjańskiej*, przekł. Bogusław Steczek, red. Jakub Kołacz, (Kraków: Ignatianum, Wydawnictwo WAM 2006), 175.

frustracje, konflikty moralne i światopoglądowe w rodzinie wytwarzają nierzadko rysy charakteru psychopatycznego, egocentrycznego, negatywną postawę do otoczenia. Niektóre formy charakteru społecznego (np. pretensjonalna postawa do życia) wyrastają też z nadmiaru opiekuńczości, z gotowości do zaspokajania wszelkich zachcianek dziecka. Dziecko zdrowe, prawidłowo zbudowane, bez defektów fizycznych i psychicznych ma lepsze szanse nabywania cech charakteru dobrego niż dziecko chore, słabe i defektologiczne (np. głuche, ułomne).

Pod wpływem autorefleksji (ideałów życiowych) wielu młodych ludzi stopniowo wychowuje samych siebie, mniej lub bardziej konsekwentnie; z czasem ich wysiłki słabną, najczęściej z powodu zbyt dużego zaabsorbowania sprawami bytowymi; w miarę upływu lat, ubytku sił życiowych i rozczarowań niektóre [złe] cechy charakteru [nabytego] (niezbyt rażące w poprzednich latach) utrwala się i uwydatnia²³. Warto zaznaczyć, że osoby niepełnosprawne mają trudniejszą drogę do ukształtowania dobrego charakteru niż osoby pełnosprawne, wymaga to więcej pracy ze strony wychowawców i wychowanków.

W strukturze charakteru Chlewiński wyróżnił formalnie pięć istotnych elementów (wynikających z ogólnych właściwości psychiki ludzkiej), którymi są: [1] zasady moralne, [2] emocje (przeżycia psychiczne), [3] czynniki (zasady, procesy, „mechanizmy”) motywacyjno-dążeniowe (wola), [4] nawyki (przyzwyczajenia), [5] sumienie. Autor stwierdził, że [1] zasady moralne są to „normy postępowania, dobre lub złe z punktu widzenia określonej etyki, [które] wyznaczają system (hierarchię) wartości uznawany przez daną osobę”²⁴. Chodzi zatem o porządek dóbr-środków (wartości) służących dobrom-celom (dobrom właściwym) u każdego człowieka. Aksjologia pedagogiczna (etyka pedagogiczna) mówi²⁵ o obiektywnej, naturalnej, dojrzałej hierarchii wartości (obiektywnym porządku dóbr-środków) oraz o subiektywnych, niedojrzałych, indywidualnych hierarchiach wartości (subiektywnych porządkach dóbr-celów). Te drugie, subiektywne hierarchie (częstokroć tak zwane odwrócone hierarchie wartości)²⁶ cechują małe dzieci, niedojrzałe ze swej istoty, u których egoistyczna przyjemność oraz zabawa górują nad rozsądkiem i odpowiedzialnością za drugiego, co wynika z niedojrzałości psychospołecznej wychowanka.

W wychowaniu moralnym istotna jest ludzka wola podporządkowana rozumowi, który w wolności interioryzuje dobro. Chlewiński przez „wolę” rozumie „mechanizmy motywacyjno-dążeniowe”, które „są zdolnością do świadomego i zamierzonego wykonywania pewnych czynności, a powstrzymywania się od

²³ Chlewiński, *Charakter*, szp. 69.

²⁴ Tamże.

²⁵ Por. Stefan Kunowski.

²⁶ Stefan Kunowski, *Wartości w procesie wychowania*, wstęp i wybór tekstów Beata Lenarczyk (Kraków: wyd. Oficyna Wydawnicza „Impuls” 2003), 137. Tegoż, *Proces wychowawczy i jego struktury: temperament, indywidualność, charakter, osobowość (zarys teorii)* (Lublin: Instytut Pracy Nauczycielskiej 1946), 83, seria: Biblioteczka Nauk Pedagogicznych, nr 1.

innych”, przy czym: „Funkcjonowanie woli jako komplementarnego czynnika charakteru jest uzależnione od rozmaitych motywów; postępowanie jest tym bardziej wolne, im więcej jest uzależnione od autonomicznych motywów — przekonań, ideałów, planów itp., a mniej wolne, im bardziej zależne od przyczyn heterogenicznych, np. od zakazów i nakazów, nie uznanych «wewnętrznie» przez daną osobę”²⁷. Z kolei nawyki są to, według Chlewińskiego, „wyćwiczone sposoby postępowania («druga natura»), które są najbardziej uchwytnymi elementami charakteru, dominują nad «pierwszą naturą — wrodzoną»”, przy czym biorą się stąd, że: „Powtarzanie czynności w podobnych sytuacjach powoduje nabycie sprawności w ich wykonywaniu, a także wywołuje skłonność do takich samych reakcji w odpowiednich warunkach. Z wychowawczego punktu widzenia nawyki muszą być dostatecznie plastyczne, aby człowiek mógł przystosować się do zmieniających się warunków; wysiłki stale bezskuteczne osłabiają wolę i pośrednio deprawują charakter”²⁸.

Sumienie jest to natomiast „psychologicznie «nadrzędna» instancja krytyczna wobec poczynąń moralnych własnych i cudzych, która funkcjonuje w ramach uznawanych przez podmiot przekonań i systemu wartości”; staje się istotnym czynnikiem powstawania charakteru. „Ponieważ charakter [nabyty, właściwy] jest wynikiem wpływów głównie społecznych, z empirystycznego punktu widzenia treść, subtelność czyjegoś sumienia, podobnie jak treść przekonań, zasad moralnych, nawyków, są ostatecznie pochodzenia społeczno-kulturowego”²⁹. Systematyczne, spójne, oparte na prawdzie, dobru i pięknu, kształtowanie prawidłowego sumienia od najmłodszych lat przez wychowawców prowadzi do powstania dobrego charakteru: dziecko jest dobrze wychowane moralnie, odróżnia dobro od zła.

W realistycznie ujętym porządku dóbr wyróżnia się *bonum honestum* (dobro właściwe, godne człowieka), *bonum utile* (dobro użytecznościowe), *bonum delectabile* (dobro przyjemnościowe). W urzeczywistnianiu dobra właściwego³⁰ doskonalą się człowieczeństwo³¹. Brak dobra prowadzi ku zniewoleniu złem³². Religia³³ pozwala głębiej zrozumieć dobro i zło moralne, których wyjaśnienia ostatecznego nie znajdujemy na gruncie etyki. Dobro może być rozpatrywane jako

²⁷ Chlewiński, *Charakter*, szp. 70.

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże.

³⁰ Tj. *bonum honestum*. Na temat zagadnienia „dobra” por. Andrzej Maryniarczyk, „Dobro”, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 2, (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2001), 614-626. Mieczysław A. Krąpiec, „Dobro wspólne”, w: tamże, 628-639.

³¹ Kiereś, *Tylko*.

³² Por. Mieczysław A. Krąpiec, *Ludzka wolność i jej granice* (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2004), 273. Tegoż, *Dlaczego zło? Rozważania filozoficzne* (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2005), 225.

³³ Por. Zofia J. Zdybicka, *Człowiek i religia* (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2006), 377.

poszczególne wartości (dobra-środki)³⁴, jednak realisci preferują w swoich ujęciach termin: „dobro”, a nie „wartość”³⁵.

Według Chlewińskiego w kształtowaniu charakteru oddziaływanie wychowawcze dobrem na dzieci i młodzież jest trwalsze z powodu większej plastyczności oraz łatwiejszej podatności na wzniosłą (duchową) motywację: „pozytywny wpływ wywiera bezinteresowne, uczciwe, wyrozumiałe postępowanie rodziców, którzy wytwarzają właściwą atmosferę moralną w domu (rola przykładu); dziecko początkowo nieświadomie przyjmuje system wartości reprezentowany przez rodziców; rozmowy, których najczęściej dziecko nie rozumie (idealne – przyziemne), wyrabiają w nim odpowiednie oceny wartości i zainteresowania”, przy czym dziecko wchodzi stopniowo, także emocjonalnie, przeżyciowo, w role społeczne (identyfikuje się z nimi i przeżywa, adaptuje się do realiów) w różnych innych grupach-wspólnotach, na przykład rówieśniczej, szkolnej, religijnej, a nie tylko w grupie rodzinnej. Dlatego „dziecko przyzwyczaja się do pewnych reguł postępowania; oddziaływanie rodziców i wychowawców powinno zmierzać do tego, aby wynikające z przyjętych zasad postępowania konsekwencje umożliwiły człowiekowi zapanowanie nad przygodnością i zmiennością różnych wpływów sytuacyjnych. Konieczne jest zatem refleksyjne uświadomienie wychowankowi ogólnych zasad postępowania, podporządkowanych etyce, zgodnych z celem i sensem jego życia oraz normami regulującymi ich realizację; wyrobienie umiejętności zgodnego z zasadami i trafnego osądzenia w konkretnych sytuacjach postępowania; rozwinięcie zdolności stanowczego i wytrwałego chcenia (silna wola)”, przy czym: „Akt woli, kształtujący charakter, określa kierunkowość działania poprzez autodeterminację; polega ona na wyborze jednego spośród możliwych rozwiązań; sądy praktyczne, wartościujące stanowią właściwe motywy wyboru. (...) Słabnące motywy należy więc wzmocnić, ożywić i zapewnić im dominację lub zastąpić motywami równoważnymi; zdolność pobudzenia nie zależy bowiem tylko od obiektywnej wartości motywów, ale także od różnic indywidualnych. W celu wychowania silnej woli należy dobrać motywy tak, aby nawzajem się wzmacniały i powodowały powstawanie nowych; motywy usystematyzowane, związane ze sobą, z większą bowiem energią pobudzają do działania. By aktom woli zapewnić trwałość i efektywność, należy pielegnować motywy rozumowe (komponenta przekonaniowa) w powiązaniu z komponentą emocjonalną, która je wzmacnia (emocjonalna dojrzałość). Duże znaczenie w kształtowaniu się charakteru w dzieciństwie i w okresie młodzieńczym ma literatura przedstawiająca pozytywne wzory postępowania, pozwalająca ugruntować autentyczne zasady moralne (autentyczność), właściwe poglądy na świat i życie (światopogląd). Podobnie sztuka umiejętnie odbierana

³⁴ Por. np. Krystyna Chałas, *Wychowanie ku wartościom. Elementy teorii i praktyki*, t. I, *Godność, wolność, odpowiedzialność, tolerancja*, (Lublin — Kielce: Jedność 2006), 390. Krystyna Chałas, Stanisław Kowalczyk, *Wychowanie ku wartościom narodowo-patriotycznym. Elementy teorii i praktyki*, t. II, *Naród, Ojczyzna, patriotyzm, państwo, pokój*, (Lublin — Kielce: Jedność 2006), 282.

³⁵ Mieczysław A. Krąpiec, „Wartość”, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 9, Lublin 2008, s. 704-708. Henryk Kiereś, *Wartości teoria*, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 9, 708-711.

(muzyka, malarstwo i inne) wywiera pozytywny wpływ na uczucia estetyczne, a pośrednio na motywację”³⁶.

Moim zdaniem wychowanie przez sztukę może tylko dodatkowo wspierać zasadnicze wychowanie moralne i kształcenie charakteru, ale ich nie zastąpi³⁷. Młodzież w wieku dojrzewania wchodzi w okres potrzeby doskonalenia się (perfekcjonizm), stąd wychowawca powinien „wpajać poczucie wartości ideałów i wzniosłych celów”, czemu służy między innymi skauting, ruch oazowy i inne, kształtujące cnoty, czyli sprawności moralne³⁸ (na przykład odwagę, prawdomówność, życzliwość, opiekuńczość, obowiązkowość, pracowitość, wytrwałość, uporządkowanie, wierność, miłość – rozumianą jako roztropna troska o dobro drugiego człowieka). „Właściwe wychowanie charakteru rozpoczyna się i postępuje wraz z samowychowaniem. Wychowanek musi tworzyć swój charakter drogą wysiłków i ciągłego pokonywania oporów wewnętrznych (popędy, skłonności), jak również zewnętrznych, stawianych przez sytuacje fizyczne (np. kalectwo) i społeczne. W miarę rozwoju i dojrzewania wychowanek tworzy sobie pewien idealny obraz siebie, który stara się realizować”³⁹. Stefan Szuman pokazał rozwój charakteru u młodzieży w dziele *Psychologia młodzieńczego idealizmu*⁴⁰. Niewątpliwie wychowanie moralne oraz kształcenie charakteru są potrzebne i nigdy nie przestaną być aktualne w pedagogice, jak długo istnieć będzie człowiek, a także jego formowanie duchowe.

W niniejszym studium zarysowano wybrane kierunki, ku którym należałoby podążyć dla właściwego, świadomego, programowego wprowadzenia w szkole wychowania moralnego, opartego na kształtowaniu charakteru i sprawności moralnych (cnót), bo tylko tędy wiedzie droga do przezwyciężenia destrukcyjnego oraz deteriorującego życia społeczne relatywizmu moralnego (i permissywizmu), który to relatywizm jest skutkiem prawie półwiecznego trwania komunizmu (ideologii marksistowskiej) w Polsce oraz dalszego rozmiękczenia „kręgosłupów moralnych” dzieci, młodzieży i dorosłych przez destrukcyjny w swej istocie liberalizm i jeden z jego nurtów – postmodernizm⁴¹. Nie liczy się on z realiami ludzkimi, redukując człowieka do wiązki potrzeb zaspokajanych przez rynek produktów i usług (konsumeryzm, opcjonalizm ekonomiczny, prymat techniki nad etyką, prymat rzeczy

³⁶ Chlewiński, *Charakter*, s. 73.

³⁷ Marek Mariusz Tytko, *Stefana Szumana koncepcja wychowania przez sztukę*, (Kraków: [niepublikowana praca doktorska] 2006), 398. Arch. UJ, sygn. dokt. 2007/48.

³⁸ Zbigniew Pańpuch, „Cnoty i wady”, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 2 (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2001), 216-231. Mieczysław A. Krąpiec, „Moralność”, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 7, (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2006), 384-390. Zbigniew Pańpuch, „Areté”, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 1, (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2000), 318-325. Zbigniew Pańpuch, „Aretologia”, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 1 (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2000), 325-329.

³⁹ Chlewiński, *Charakter*, s. 74.

⁴⁰ Stefan Szuman, „Psychologia młodzieńczego idealizmu”, w: Stefan Szuman, Józef Pieter, ks. Henryk Weryński, *Psychologia światopoglądu młodzieży. Idealizm, filozofia, religia. Opracowano na podstawie dzienników młodzieży* (Warszawa – Lwów: Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne, Książnica-Atlas 1933), 1-211.

⁴¹ Henryk Kiereś, *Trzy socjalizmy. Tradycja łacińska wobec modernizmu i postmodernizmu* (Lublin: Lubelska Szkoła Filozofii Chrześcijańskiej 2000), 100.

nad osobą, prymat „mieć” nad „być”, prymat materii nad duchem ludzkim). Co prawda *Tempora mutantur et nos mutamur in illis*, jednak pedagogice nie wolno nigdy pod jakimkolwiek pozorem zaniechać wychowania moralnego oraz kształtowania charakterów dzieci i młodzieży. Wychowanie moralne ku dobru, a także kształtowanie dobrego charakteru wychowanka jest pierwszym obowiązkiem oraz najważniejszą powinnością każdego pedagoga, niezależnie od czasów i miejsca. Ów obowiązek w szczególności dotyczy pedagogów katolickich, jeśli chcą być dla wychowanków rzeczywistymi autorytetami.

Streszczenie: Autor w artykule opisuje problem wychowania moralnego oraz kształtowania charakteru u dzieci i młodzieży. Pokazuje aktualną teorię naukową (etyczną i pedagogiczną) stworzoną głównie przez tzw. Lubelską Szkołę Filozoficzną (realizm metafizyczny) i innych autorów-realistów, pochodzących nie tylko z Polski.

Słowa kluczowe: wychowanie moralne, charakter, kształcenie charakteru, realizm, Lubelska Szkoła Filozoficzna, etyka, pedagogika, wychowanie realistyczne, dzieci, młodzież

Bibliografia

- Cywilizacja. O Nauce, Moralności, Sztuce i Religii. O młodość z charakterem* 26 (2008).
- Wiadomości Salezjańskie. Kształcenie charakteru* 7 (1905).
- Baley, Stefan. „Charakter normalny”. *Rocznik Psychiatryczny* XX (1933): 75-86.
- Baley, Stefan. *O doniosłości badań nad słownictwem charakterologicznym. (Uwagi wstępne do artykułów pp. Domańskiego i Szabuniewiczowej)*. Warszawa: 1934, [nadb.].
- Baley, Stefan. *Osobowość*. Lwów: Lwowska Biblioteczka Pedagogiczna, 1939.
- Batawia, Stanisław. „Charakter przestępczy”. *Rocznik Psychiatryczny* XX (1933): 140-161.
- Baumgarten, Franciszka. „O charakterze i jego kształceniu”. *Kwartalnik Psychologiczny* 3 (1937).
- Błąd antropologiczny*, red. nauk. Andrzej Maryniarczyk, SDB, Katarzyna Stępień. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2003.
- Bornsztajn, Maurycy. „Charakter w świetle teorii psychoanalitycznej”. *Rocznik Psychiatryczny* XX (1933): 120-139.
- Borowiecki, Stefan. „Patologia charakteru”. *Rocznik Psychiatryczny* XX (1933): 87-100.
- Brossowa, Anna. „Nowa metoda badania charakteru”. *Ruch Pedagogiczny* 1 (1933): 27-46.
- Chałas, Krystyna, Stanisław Kowalczyk. *Wychowanie ku wartościom narodowo-patriotycznym. Elementy teorii i praktyki*, t. II, *Naród, Ojczyzna, patriotyzm, państwo, pokój*. Lublin – Kielce: Jedność, 2006.
- Chałas, Krystyna. *Wychowanie ku wartościom. Elementy teorii i praktyki*, t. I, *Godność, wolność, odpowiedzialność, tolerancja*. Lublin – Kielce: Jedność, 2006.
- Chlewiński, Zdzisław. „Charakter”. w: *Encyklopedia Katolicka*, t. III. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1989, szp. 68-74.
- Dreszer, Ryszard. „O dziedzicznych źródłach charakteru”. *Rocznik Psychiatryczny* XX (1933): 56-65.

- Dusza. Umysł. Ciało. Spór o jedność bytów człowieka*, red. nauk. Andrzej Maryniarczyk, SDB. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2007.
- Epsztejn, Simon. *Analiza pojęcia charakteru jako wyższej formy przystosowania się do rzeczywistości w ujęciu prof. Stefana Szumana*. Łódź: Uniwersytet Łódzki, 1948.
- Foerster, Fryderyk W. *Cnoty męskie i cnoty kobiece*. Przekład Jan Rapacki. Płock: Wydawnictwo Dobra Prasa, Biblioteka Niwy, 1933.
- Foerster, Fryderyk W. *Religia a kształcenie charakteru. Dociekania psychologiczne i pedagogiczne wskazania*. Przekład Józef Mirski [Józef Kreutz]. Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha, 1930.
- Foerster, Fryderyk W. *Szkola i charakter*. Przekład Maria Łopuszańska. Warszawa: P. Laskauer i S-ka, 1909.
- Foerster, Fryderyk W. *Szkola i charakter*. Przekład Maria Łopuszańska. Warszawa: W. L. Anczyc, 1911.
- Foerster, Fryderyk W. *Szkola i charakter. Przyczynek do pedagogiki posłuszeństwa i do reformy karności w szkole*. przeł. Maria Łopuszańska. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1919.
- Foerster, Fryderyk W. *Szkola i charakter. Zagadnienia moralno-pedagogiczne życia szkolnego*. Przekład Jan Kremer i Bolesław Kaprocki. Lwów: Księgarnia Lwowska, 1934, s. XVI, 269.
- Foerster, Fryderyk W. *Wychowanie człowieka. Książka dla rodziców, nauczycieli i kapłanów*. Przekład Waldemar Osterloff. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1904.
- Foerster, Fryderyk W. *Wychowanie człowieka. Książka dla rodziców, nauczycieli i kapłanów*. Przekład Waldemar Osterloff. Kraków: Anczyc i Spółka, 1913.
- Foerster, Fryderyk W. *Wychowanie i samowychowanie*. Przekład Józef Kreutz-Mirski. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1920.
- Foerster, Fryderyk W. *Wychowanie obywatelskie*, wyd. 2. [pod zmien. tyt.] przejrz. i rozszerz., przeł. i przedm. Józef Mirski. Lwów: Książnica-Atlas, 1936.
- Gillet, Martin S. *Kształtowanie charakteru*. Przekład Jadwiga Suchodolska. Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha, 1936.
- Häberlin, Paul. *Der Charakter*. Basel: Kober L. F. Spittlers Nadfolger.
- Hagen, John, ks. *ABC dobrego wychowywania dzieci*. Przekład Ewa Chmielewska-Tomczak. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2008.
- Hoffmann, Hans. *Wille und Charakter und ihre Entwicklung durch Leibes übungen*. Berlin: H. f. Diss., 1925.
- Hoffmann, Hermann F. *Charakter und Umwelt*. Berlin: Springer, 1928.
- Hoffmann, Hermann F. *Das Problem des Charakteraufbaus. Seine Gestaltg durch d. erbbiolog. Persönlichkeitsanalyse*. Berlin: Julius Springer, 1926.
- Jaeger, Werner. *Paidea. Formowanie człowieka greckiego*. Przekład Marian Plezia, Henryk Bednarek. Warszawa: Fundacja Aletheia, 2001.
- Jaroszyński, Piotr. *Człowiek i nauka. Studium z filozofii kultury*. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2008.
- Keating, John. *Charakter chrześcijanina. Jak być cichym, ale gorliwym*. Przekład Stanisława i Jerzy Demscy. Kraków: Wydawnictwo WAM, 1995.
- Kerschensteiner, Georg. *Charakter. Jego pojęcie i wychowanie*. Przekład Alfred Tom. Warszawa: Nasza Księgarnia, 1932.
- Kiereś, Barbara. „Filozofia wychowania”. W: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 9, 857-864. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2008.
- Kiereś, Barbara. *Tylko rodzina!*. Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej, 2006.
- Kiereś, Henryk. *Służyć kulturze*. Lublin: Instytut Edukacji Narodowej, 1998.

- Kiereś, Henryk. *Trzy socjalizmy. Tradycja łacińska wobec modernizmu i postmodernizmu*. Lublin: Lubelska Szkoła Filozofii Chrześcijańskiej, 2000.
- Kiereś, Henryk. „Wartości teoria”. W: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 9, 708-711. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2008.
- Klages, Ludwig. *Grundlagen der Charakterkunde*. 5. i 6. Auflage. Leipzig: J. A. Barth, 1928.
- Kostkiewicz, Janina. „Pedagogika wolności wyboru F. W. Foerstera”. *Paedagogia Christiana* 1 (2000): 87-94.
- Kostkiewicz, Janina. *Wychowanie do wolności wyboru. Ponadczasowy wymiar pedagogiki Fryderyka Wilhelma Foerstera*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2008.
- Krąpiec, Mieczysław A. *Człowiek i kultura*. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2008.
- Krąpiec, Mieczysław A. *Człowiek jako osoba*. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2005.
- Krąpiec, Mieczysław A. *Dlaczego zło? Rozważania filozoficzne*. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2005.
- Krąpiec, Mieczysław A. „Dobro wspólne”. W: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 2, 628-639. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2002.
- Krąpiec, Mieczysław A. „Etyka jako teoria moralnego działania”. W: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 3, 284-290. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2002.
- Krąpiec, Mieczysław A. *Ludzka wolność i jej granice*. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2004.
- Krąpiec, Mieczysław A. „Moralność”. W: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 7, 384-390. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2006.
- Krąpiec, Mieczysław A. „Wartość”. W: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 9, 704-708. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2008.
- Krąpiec, Mieczysław A. „Wychowanie klasyczne jako świadectwo ciągłości kultury europejskiej”. W: *Współczesne wychowanie a pedagogika klasyczna. Materiały szkoleniowe*. Lublin: Lubelski Kurator Oświaty, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Fundacja Teresianum w Lublinie, Fundacja Servire Veritati, 2007.
- Kreutz, Mieczysław. *Kształcenie charakteru. Wskazówki praktyczne*. Warszawa: Nasza Księgarnia, 1946.
- Kreutz, Mieczysław. *Kształcenie charakteru. Wskazówki praktyczne*. Lublin: Wydawnictwo Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej, 2007.
- Kunowski, Stefan. *Proces wychowawczy i jego struktury: temperament, indywidualność, charakter, osobowość (zarys teorii)*. Lublin: Instytut Pracy Nauczycielskiej, 1946.
- Kunowski, Stefan. *Wartości w procesie wychowania*. Wstęp i wybór tekstów Beata Lenarczyk. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2003.
- Langholz, Leon. „Charakterologia w życiu szkolnym”. *Ruch Pedagogiczny* 8 (1932): 237-244.
- Langholz, Leon. „Charakterologia w życiu szkolnym”. *Ruch Pedagogiczny* 9 (1932): 263-270.
- Le Senne, René. *Le mensonge et le caractère*. Paris: Félix Alcan, 1930.
- Lendzion, Anna. „Realizowanie programu wychowania w szkole w aspekcie kształcenia charakteru ucznia”. *Cywilizacja. O Moralności, Nauce, Sztuce i Religii* 22 (2007): 50-61.
- Lendzion, Anna. *Młodzież a wartości charakterologiczne*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2012.
- Łuniewski, Witold. „Patologia charakteru w oświeceniu sądowo-cywilnym”. *Rocznik Psychiatryczny z. XX* (1933): 177-187.
- Mac Cunn, John. *Kształcenie charakteru. Zagadnienia etyczno-pedagogiczne*. Przekład Zofia Jętkiewiczowa. Lwów-Warszawa: Książnica-Atlas, 1933.

- Mamcarz-Plisiecki, Artur. „Klasyczne wzorce wychowania”. W: *Współczesne wychowanie a pedagogika klasyczna. Materiały szkoleniowe*. Lublin: Lubelski Kurator Oświaty, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Fundacja Teresianum, Fundacja Servire Veritati, 2007.
- Maryniarczyk, Andrzej. „Dobro”. W: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 2, 614-626. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2001.
- Nelken, Jan. „Patologia charakteru w oświeceniu sądowo-karnem”. *Rocznik Psychiatryczny XX* (1933): 162-178.
- Pańpuch, Zbigniew. „Areté”. W: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 1, 318-325. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2000.
- Pańpuch, Zbigniew. „Aretologia”. W: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 1, 325-329. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2000.
- Pańpuch, Zbigniew. „Cnoty i wady”. W: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 2, 216-231. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2001.
- Perez, Bernard. *Charakter. Od lat dziecięcych do wieku dojrzałego*. Warszawa: Księgarnia Teodora Paprockiego i S-ki, 1894.
- Perkins, Mary. *Dom rodzinny. Wychowanie chrześcijańskie*. Przekład Aleksandra Trzcńska. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2006.
- Pirożyński, Marian, [pseud. Aleksander Korewa]. *Kształcenie charakteru*. Wrocław: Księgarnia „Postęp”, 1946.
- Pirożyński, Marian. *Baczność, młodzieńcze!*. Kraków: OO. Redemptoryści, 1935.
- Pirożyński, Marian. *Baczność, młodzieńcze!* wyd. 2. Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej, 2004.
- Pirożyński, Marian. *Kształcenie charakteru*, wyd. 2. Wrocław: OO. Redemptoryści, 1949.
- Pirożyński, Marian. *Panna chrześcijanka*, wyd. 4. Kraków: OO. Redemptoryści, 1938.
- Podstawy edukacji ignacjańskiej*. red. Jakub Kołacz. Przekład Bogusław Steczek. Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, Wydawnictwo WAM, 2006.
- Słomka, Ewa. „«Męski» i «kobięcy» pierwiastek duchowy w chrześcijańskim ideale charakteru w rozumieniu F.W. Foerster’a”. *Roczniki Nauk Społecznych* 2 (1998): 31-48.
- Słomka, Ewa. *Filozofia kształtowania charakteru. Fryderyka Wilhelma Foerster’a teoria wychowania w świetle założeń personalizmu chrześcijańskiego*. Tychy: Wydawnictwo Maternus Media, 2005.
- Sterk, Andrea, Peter Scazzerro. *Charakter chrześcijanina. „Przewodnik życia”. 12 studiów biblijnych do wykorzystania indywidualnego lub w grupach*. Przekład Agnieszka Kaflńska. Katowice: Chrześcijańskie Stowarzyszenie Akademickie, 1991.
- Strub, Celestine. *Przewodnik do szczęścia w rodzinie*. Przekład Anna Kwasek. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2006. (zawiera Dodatek: [Pius XI], *Encyklika Papieża Piusa XI. Divini Illius Magistri. O chrześcijańskim wychowaniu młodzieży*, s. 157-211).
- Styczeń, Tadeusz. „Etyka”. W: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 3, 269-284. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2002.
- Szkoła charakterów. Poradnik dla nauczycieli*, oprac. Katarzyna Stępień, Anna Zalewska. Lublin: Wydawnictwo Fundacja Servire Veritati Instytut Edukacji Narodowej, 2008.
- Szuman, Stefan. „Charakter jako wyższa forma przystosowania się do rzeczywistości”. *Kwartalnik Pedagogiczny* 2 (1934): 264-289.
- Szuman, Stefan. *Charakter jako wyższa forma przystosowania się do rzeczywistości. (Z portretem i życiorysem autora)*. Lwów: Lwowska Biblioteczka Pedagogiczna, 1938.
- Szuman, Stefan. *Natura, osobowość i charakter człowieka*. Kraków: Wydawnictwo WAM, Księży Jezuici, 1995.

- Szuman, Stefan. „Osobowość i charakter człowieka z punktu widzenia biologii”. *Chowanna* 1 (1934): 34-41.
- Szuman, Stefan. „Osobowość i charakter człowieka z punktu widzenia biologii”. *Chowanna* 2 (1934): 61-76.
- Szuman, Stefan. „Psychologia idealizmu młodzieży jako punktu wyjścia samodzielnej postawy moralnej wobec życia”. W: *Sily moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie. Praca zbiorowa*. 213-220. Kraków: Komitet Organizacyjny VI-ego Międzynarodowego Kongresu Wychowania Moralnego [Kraków], „Biblioteka Polska”, 1934.
- Szuman, Stefan. „Psychologia młodzieńczego idealizmu”. W: Stefan Szuman, Józef Pieter, ks. Henryk Weryński. *Psychologia światopoglądu młodzieży. Idealizm, filozofia, religia. Opracowano na podstawie dzienników młodzieży*, 1-211. Warszawa- Lwów: Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne, Książnica-Atlas, 1933.
- Szuman, Stefan. „Rozbiór i ocena «Charakterów rozumów ludzkich»”. W: Michał Wiszniewski, *Charaktery rozumów ludzkich*, IX-L. Warszawa: Wydawnictwo Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego, 1935.
- Szuman, Stefan. „Rozwój woli i charakteru u dzieci w okresie szkoły powszechnej”. W: tegoż, *Psychologia wychowawcza wieku szkolnego. Podręcznik dla nauczycieli i studentów*. 264-288. Kraków: Wiedza. Zawód. Kultura, Księgarnia. Wydawnictwo Skład Nut.
- Szuman, Stefan. „Zagadnienia charakteru człowieka a higiena psychiczna”. *Zdrowie Psychiczne* 2 (1946): 55-64.
- Szuman, Stefan. „Zaradność i indywidualna taktyka postępowania jako zagadnienie charakterologiczne”. *Kwartalnik Psychologiczny* 1-2 (1948): 113-131.
- Tytko, Marek M. *Stefana Szumana koncepcja wychowania przez sztukę*. Kraków: [niepublikowana praca doktorska], 2006. Arch. UJ, sygn. dokt. 2007/48.
- Woroniecki, Jacek. *Umiejętność rządzenia i rozkazywania*. Lublin: Fundacja Servire Veritati, 2001.
- Woroniecki, Jacek. *W szkole wychowania. Teksty wybrane*. Lublin: Fundacja Servire Veritati, 2008.
- Wychować charakter*, red. Aneta Piątkowska, Katarzyna Stępień. Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej, 2005.
- Zalewski, Dariusz. *Sztuka samowychowania. Poradnik praktyczny*. Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej, 2007.
- Zalewski, Dariusz. *Wychować człowieka szlachetnego*. Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej, 2003.
- Zamojska, Jadwiga. *O wychowaniu*. Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej, 2002.
- Zarzecki, Lucjan. *Charakter i wychowanie*. Warszawa-New York: Gebethner i Wolff, The Polish Book Importing Co., 1924.
- Zdybicka, Zofia J. *Człowiek i religia*. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2006.
- Zieliński, Marcin. „Konstytucja i charakter”. *Rocznik Psychiatryczny* XX (1933): 66-74.